

ФИЛОСОФИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ
PHILOSOPHICAL SCIENCES*Тогусаков О.А., Акматалиев А.Т., Эргешов А.Ы.***АДЕП-АХЛАКТЫК АҢ-СЕЗИМДИН КАЛЫПТАНУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ***Тогусаков О.А., Акматалиев А.Т., Эргешов А.Ы.***ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ НРАВСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ***O. Togusakov, A. Akmataliyev, A. Ergeshov***FORMATION FEATURES MORAL CONSCIOUSNESS**

УДК: 930.1 (575.2) (04)

Бул макалада автор тарабынан адеп-ахлактык аң-сезимдин калыптануусу туурасында кеп болуп, анда жеке адеп-ахлактык аң-сезим үч компоненттен турат: биринчиси – жекелик моралдык аң-сезиминин рационалдуу бөлүгү, окутуу, тарбиялоо жана өзүн-өзү тарбиялоо процессинде калыптанат жана өзүнө жакшылык менен жамандык, милдет, абийир, жогорку баалуулуктар жөнүндөгү түшүнүктөрдү, идеяларды камтыйт. Сократ менен Платон адамдын адеп-ахлактык жашоосунда акылдын маанилүү ролун белгилешкен. Акылдын аркасында адам адеп-ахлактык жүрүм-турумдун стратегиясын, конкреттүү иш-аракеттердин тактикасын аныктап, тигил же бул кырдаалды талдай алат. Мында акыл-эс адеп-ахлактык сезимдер менен толукталат – милдет, жоопкерчилик, адилеттик ж.б. - жеке адеп-ахлактык аң-сезимдин экинчи компоненти. Ал эми бул жерде адеп-ахлактык аң-сезимдин үчүнчү компонентин – эрк, ал чыдамкайлыкта, чечкиндүүлүктө, белгилүү бир психикалык мамиледе жана конкреттүү аракеттерге даярдыкта көрүнөт. Адамдын турмушунда эрк анын моралдык принциптерин орнотууда чечүүчү роль ойногонду айтылат.

Неизги сөздөр: адеп-ахлактык аң-сезим, жоопкерчилик, адилеттик, стратегия, акыл-эс, морал, компонент, коом, маданият, адам.

В данной статье автор подробно останавливается на формировании нравственного сознания, в котором личностное нравственное сознание состоит из трех компонентов: первая – это рациональная часть нравственного сознания личности, которая формируется в процессе образования, воспитания и самовоспитания, и благо для себя, и включает в себя понятия и представления о зле, долге, совести и высоких ценностях. Сократ и Платон подчеркивали важную роль разума в нравственной жизни человека. Благодаря разуму человек может определять стратегию нравственного поведения, тактику конкретных действий, анализировать ту или иную ситуацию. В этом случае разум дополняется нравственными чувствами - долг, ответственность, справедливость и т.д. - вторая составляющая личного нравственного сознания. А вот и третья составляющая нравственного сознания - воля, которая проявляется в терпении, решительности, определенной психической установке и готовности к конкретным действиям. Говорят, что воля играет решающую роль в утверждении нравственных принципов в жизни человека.

Ключевые слова: нравственное сознание, ответственность, справедливость, стратегия, разум, мораль, компонент, общество, культура, человек.

In this article, the author dwells in detail on the meaning of

moral consciousness, in which personal moral consciousness consists of three components: the first is the rational part of the moral consciousness of the individual, which is formed in the process of education, upbringing and self-education, and good for oneself, and includes the concepts and notions of evil, duty, conscience and high values. Socrates and Plato stressed the important role of reason in the moral life of man. Thanks to the mind, a person can determine the strategy of moral behavior, the tactics of specific actions, analyze this or that situation. In this case, the mind is supplemented by moral feelings - duty, responsibility, justice, etc. - the second component of personal moral consciousness. And here is the third component of moral consciousness - the will, which manifests itself in patience, determination, a certain mental attitude and readiness for specific actions. It is said that the will plays a decisive role in establishing moral principles in a person's life.

Key words: moral consciousness, responsibility, justice, strategy, reason, morality, component, society, culture, person.

Адеп-ахлактык аң-сезим адамдардын бири-бирине жана коомдук турмуштун ар кандай формаларына болгон реалдуу карым-катнаштарынын коомдук жана жеке биримдикке жетүү үчүн адамдардын баарлашуусун жана жүрүм-турумун жөнгө салуучу принциптердин, эрежелердин, нормалардын, баалардын жыйындысы түрүндө чагылдырылышы камтып турат. Моралдык аң-сезим берилген коом үчүн жүрүм-турумдун оптималдуу моделин аныктайт. Алып жүрүүчүсүнө жараша моралдык аң-сезим индивидуалдык жана коомдук болуп бөлүнөт.

Адеп-ахлактык аң-сезимди дагы толук изилдөө үчүн жеке адамдын ички дүйнөсүн карап көрөлү. Байыркы заманда адамдын жан дүйнөсүндө үч бөлүк бөлүнгөн: акыл-эстик, эрктик, сезимдик. Ошол сыяктуу эле, жеке адеп-ахлактык аң-сезим үч компоненттен турат.

Биринчиси – жекелик моралдык аң-сезиминин рационалдуу бөлүгү, окутуу, тарбиялоо жана өзүн-өзү тарбиялоо процессинде калыптанат жана өзүнө жакшылык менен жамандык, милдет, абийир, жогорку баалуулуктар жөнүндөгү түшүнүктөрдү, идеяларды камтыйт. Ошондой эле Сократ менен Платон адамдын адеп-ахлактык жашоосунда акылдын маанилүү ролун белгилешкен. Акылдын аркасында адам адеп-ахлактык жүрүм-турумдун стратегиясын, конкреттүү иш-аракеттердин тактикасын аныктап, тигил же бул

кырдаалды талдай алат [1, 121-б.].

Бирок, бардык эле жагдайларда (айрыкча кайсы бир окуя, конкреттүү индивид тууралуу маалымат жетишсиз, же убакыттын жетишсиздиги) жеке моралдык аң-сезиминин рационалдуу бөлүгү адамга туура тандоо жасоого жардам бере бербейт. Мында акыл-эс адеп-ахлактык сезимдер менен толукталат – милдет, жоопкерчилик, адилеттик ж.б. - жеке адеп-ахлактык аң-сезимдин экинчи компоненти. Аларды башыбыздан өткөрө билүү, жетекчиликке алуу – адамдагы адамдык деңгээлдин көрсөткүчү. Сезимдердин буйруктары көп жагынан акылдын күчүн ашып кетет. Эмоционалдык деңгээлдин стихиялуулугу анын милдеттүү түрдө өзүн өзү жөнгө салышын талап кылат. Жогорку моралдык сезимдердин өзгөчөлүгү, атап айтканда, алардын императивдик касиетке ээ болушунда, б.а. милдет кылып коюшат.

Адеп-ахлактык жашоо үчүн акыл менен сезимдердин гармониялуу өз ара аракеттенүүсү маанилүү. Алардын биримдиги инсандын ички бүтүндүгүн, анын моралдык ишениминин калыптанышын камсыздайт. Бирок, ар дайым эле адам татыктуу адеп-ахлактык ынанымдары бар, аларды өз жашоосунда ишке ашыра бербейт. Ал эми бул жерде адеп-ахлактык аң-сезимдин үчүнчү компонентин – эркти айта кетели, ал чыдамкайлыкта, чечкиндүүлүктө, белгилүү бир психикалык мамиледе жана конкреттүү аракеттерге даярдыкта көрүнөт. Адамдын турмушунда эрк анын моралдык принциптерин орнотууда чечүүчү роль ойногон [2, 48-б.].

Адам коомдо өзүнүн адеп-ахлактык ишенимин көрсөтөт жана ырастайт. Жеке адеп-ахлактык аң-сезим негизинен коом тарабынан чагылдырылган коомдук адеп-ахлактык аң-сезим менен аныкталат. Жекелик жана коомдук адеп-ахлактык аң-сезим татаал өз ара байланышка жана өз ара аракеттенүүгө ээ, анын процессинде өз ара байытылып, тынымсыз адеп-ахлактык чыгармачылыкта, айрым адептерди, адаттарды, үрп-адаттарды бекитүүдө ишке ашырылат. Коомдук адеп-ахлактык аң-сезим жеке моралдык аң-сезимдердин жалпы саны болуп эсептелбейт. Жеке адеп-ахлактык турмуштун бардык көрүнүштөрү коомдук адеп-ахлактык аң-сезимге таасирин тийгизе бербейт, ал негизинен мурунку муундардын адеп-ахлактык изденүү тажрыйбасынын таасири астында калыптанат.

Коомдук моралдык аң-сезимдин өзүнүн структурасы бар. Анын эң жөнөкөй варианты кадимки моралдык-теориялык моралдык аң-сезимди камтыйт. Биринчиси адеп-ахлактын ар кандай маселелери боюнча биздин күнүмдүк пикирлерибизди жана ага тиешелүү баа берүүнү, моралдык сезимдерди камтыйт. Күнүмдүк моралдык аң-сезим, эреже катары, адамдардын практикалык, чукул муктаждыктары менен тыгыз байланышта болуп, ыраатсыздыгы менен айырмала-

нат. Теориялык моралдык аң-сезим ырааттуулук, сарамжалдуулук жана системалуулук менен мүнөздөлөт. Ал адамдын жашоосунун турмуштук маселелерин чечүүгө багытталган.

Моралдык түзүлүштүн маанилүү элементи болуп адеп-ахлактык ишмердүүлүк процессинде өнүккөн адеп-ахлактык карым-катнаштар эсептелет. Адеп-ахлак мамилелерди ага мүнөздүү императивдик тартипте жөнгө салат, ал эмгекке, Мекенге, жакынына, б.а. мазмуну боюнча адеп-ахлактык мамилелер кайсы чөйрөдө чагылдырылганына жараша болот. Форма боюнча алар адамдын тигил же бул жагдайга болгон мамилесин жөнгө салган талап менен аныкталат. Адамга негизги, учурда идеологиялык импульс катары көрүнгөн кандай гана болбосун адеп-ахлактык аң-сезим түшүнүгү мындай талап катары чыга алат [3, 62-б.]. Моралдык аң-сезим жана адеп-ахлак мамилелери бири-бири менен тыгыз байланышта жана бири-биринен обочолонуп жашабайт. Адеп-ахлактык мамилелердин көрүнүшү моралдык сезимдер жана идеялар жок жерде мүмкүн эмес. Ошол эле учурда бул сезимдер жана идеялар белгилүү адеп-ахлактык мамилелерде камтылышы керек, антпесе алар иллюзиялуу жана пайдасыз болуп калары бышык.

Адеп-ахлактык карым-катнаштардын негизги формасы болуп баарлашуу эсептелет. Дал ушул баарлашууда адамдын чыныгы маңызы, жеке менчиги, адеп-ахлактык мүнөзү жатат. Адамдын бүтүндөй коомго, башка адамдарга, өзүнө, жаратылышка болгон мамилеси сыяктуу мамилелердин түрлөрү адеп-ахлактык мааниде эң маанилүү болуп саналат [4, 47-58-бб.].

Адеп-ахлактык карым-катнаштардын өзгөчөлүгү болуп төмөнкүлөр саналат:

- биринчиден, бул карым-катнаштардын процессинде адеп-ахлактык принциптер ишке ашат, индивиддин жашоосу эң жогорку баалуулуктар менен байланышта болот;

- экинчиден, адеп-ахлактык карым-катнаштар өзүнөн-өзү эмес, максаттуу, аң-сезимдүү, эркин пайда болот;

- үчүнчүдөн, адеп-ахлактык карым-катнаштар, эреже катары, өзүнүн таза түрүндө жок, экономикалык, саясий, диний ж.б. мамилелердин курамдык бөлүгү, тарабы болуп саналат. Адеп-ахлактык карым-катнаштарга маданияттын, диндин өзгөчөлүктөрү, инсан менен коомдун ортосундагы карым-катнаштардын мүнөзү таасир этет.

Адеп-ахлактык жүрүм-турум инсандын өнүгүүсүнүн жана анын эркин тандоосунун натыйжасы болуп саналат. Ал инсандын адеп-ахлактык аң-сезими жана моралдык мамилелери менен шартталган жана адеп-ахлактык баалуулуктарды (жакшылык, адилеттик, эркиндик ж.б.) ишке ашыруу болуп саналат.

Адамдын жүрүм-туруму анын адеп-ахлактык маданиятын ачык мүнөздөйт. Адеп-ахлактык жүрүм-турумдун баштапкы элементи болуп оң моралдык мааниге ээ болгон иш-аракет болуп саналат. Ал адамдын моралдык аң-сезиминин мурунку жана кийинки ишмердүүлүгү жана коомдогу адеп-ахлактык мамилелер менен аныкталат. Адамдын максат коюуда, ага ылайыктуу каражаттарды тандоодо, моралдык жоопкерчиликтүү иш-аракетинде моралдык жактан жетилгендиктин даражасын мүнөздөгөн адеп-ахлактык актынын мазмунуна дал ушул учурлар чоң таасир этет. Ошону менен бирге, адеп-ахлактык жүрүм-турумдун негизги фактору инсандын адеп-ахлактык ынанымдары, анын адеп-ахлактык маданиятынын деңгээли, эрктүү мамилеси экендигин белгилей кетүү керек. Адамдын жакшылык менен жамандыкты, адилеттикти, бакытты, жашоонун маанисин кандай түшүнгөнүнө жараша конкреттүү турмуштук кырдаалдарда анын жүрүм-турумунун сызыгы түзүлөт.

Адеп-ахлактык жүрүм-турум иш-аракеттин мотивациясын жана ага баа берүүнү (өзүн өзү баалоо) камтыйт. Адамдын жүрүм-турумунун мотивациясы кылган иши сыяктуу эле маанилүү. Ал ишке ашырылганга чейин пайда болот жана аракеттин мезгилинде күчүндө болот. Мотивация аракетке түртөт. Бирок, мотивдер менен иш-аракеттер бири-бирине дал келбеши мүмкүн: ошондуктан жакшы ниеттер (мотивдер) дайыма эле бирдей жакшы иштерди жаратпайт. Мотив менен иш-аракеттин байланышы эки ачакей: бир эле мотив адамды түрдүү аракеттерди жасоого түртүшү мүмкүн. Тескерисинче: бир эле жүрүм-турум сызыгы ар кандай мотивдер менен аныкталышы мүмкүн. Адамдын адеп-ахлактык деңгээлин баалоодо анын натыйжасы гана эмес, анын иш-аракетине түрткү болгон мотивдер да эске алынууга тийиш. Адеп-ахлактык жүрүм-турумду талдоодо жосундун мотивдери, кесепеттери, ошондой эле колдонулган каражаттар жана ал аткарылган шарттар эске алынат.

Жүрүм-турумду адеп-ахлактык жөнгө салууда моралдык баа берүүнүн ролу чоң, ал адамга туура жүрүм-турумду белгилеген моралдык принциптерди, нормаларды жана идеалдарды эске алуу менен жүргүзүлөт. Адеп-ахлактык баалоо процессинде болгондун (эмненин) тиешелүү нерсеге ылайык келиши эске алынат. Эреже катары, этикада адеп-ахлактык баалар Жакшылык менен Жамандыктын позицияларынан жүргүзүлөт, бирок жашоодо алар ар кандай көрүнүштөргө (мактоо, тануу, макулдашуу, сын ж.б.) ээ болушу мүмкүн [5, 62-63].

Адеп-ахлактык жүрүм-турум тандоону, адамдын чыгармачылыгын болжолдойт, анын зарыл шарты эркиндик болуп саналат. Адеп-ахлактык эркиндик моралдык зарылдык менен жүрүм-турумдун субъективдүү ыктыярдуулугунун диалектикалык биримдиги катары, субъекттин өз иш-аракетине бийликке ээ болуу

жөндөмдүүлүгү катары көрсөтүлүшү мүмкүн. Адеп-ахлактык зарылчылык деп тарыхый жактан аныкталган адеп-ахлак системасы тарабынан адамдардын ишмердүүлүгүнө коюлган талаптардын жыйындысы катары түшүнүүгө болот.

Инсан өз алдынчалыгын шартсыз кабыл алуу менен тышкы шарттардан болгон өз алдынчалыгын ырастайт. Адеп-ахлактык жактан өнүккөн толук кандуу адам үчүн адеп-ахлактык эркиндик өз маңызы боюнча жакшылык менен жамандыкты тандоодон турбайт. Ал жакшылык менен талашсыз аныкталат. Тандоо бул конкреттүү кырдаал үчүн эң оптималдууну, жакшылыкты тастыктоо жолдорун, каражаттарын аныктоону камтыйт, анткени ал адамдын позитивдүү багытталган иш-аракеттери аркылуу тастыкталат. Рухтун эркиндиги эркин кабыл алынган жана ишке ашырылган жакшылыкта камтылган.

Моралдын түзүлүшүн изилдөө менен анын элементтеринин өз ара аракеттенүү механизмдин табуу маанилүү.

Биринчиден, инсандын адеп-ахлактык аң-сезими, адеп-ахлактык карым-катнаштары жана адеп-ахлактык жүрүм-туруму дайыма биримдикте аракеттенет. Экинчиден, адеп-ахлактык аң-сезимдин, карым-катнаштын жана жүрүм-турумдун дал келбегендигинен көрүнүп турган адеп-ахлактын айрым элементтеринин (аң-сезим, мамиле жана жүрүм-турум) ортосунда карама-каршылыктар бар.

Ошол эле учурда, адеп-ахлактын айрым элементтеринин ичинде карама-каршылыктар бар: моралдык аң-сезимде - анын рационалдуу жана эмоционалдык жактарынын ортосундагы карама-каршылык; адеп-ахлактык жүрүм-турумда - мүмкүн болгондун, каалагандын жана тууранын ортосунда; моралдык карым-катнаштарда - жекелик, топтук жана универсалдуу моралдын философиялык, этикалык жана моралдык чечмелөөлөрүндөгү негизги айырмачылыктар адеп-ахлак булагы менен моралдык идеалдын мазмунун башкача түшүнүүдө келип чыгат.

Адеп-ахлак булагы жөнүндө түшүнүк боюнча типологиялык жактан айырмаланат: а) адеп-ахлакты табият мыйзамдарынын өнүгүүсүнүн учуру катары караган натуралистикалык түшүнүктөр (Ж.О. де Ла Метри, эволюциялык этика); б) адеп-ахлакты коомдон алган социологиялык концепциялар, адеп-ахлакты коомдук уюмдун элементи катары, социалдык дисциплинанын бир түрү катары чагылдырган (Т.Гоббс, Дж.С.Милл, марксизм, М.Вебер ж.б.); в) «антропологиялык» түшүнүктөр адеп-ахлакты адамдын табиятынан алат, адеп-ахлакты адамдын ажырагыс сапаты деп эсептейт. (Демокрит, Киренаиктер, Аристотель, К.А. Гельвеций, Ж.П. Сартр, Э. Фромм); г) адеп-ахлакты трансценденттик булактан алган супранатуралисттик түшүнүктөр (Гераклит, Платон, Фома Аквинский).

Идеалды чечмелөө боюнча төмөнкүлөр бар: а)

гедонисттик окуулар, анда ырахат алуу адамдын эң жогорку баалуулугу жана максаты болуп саналат жана анын жашоосунда адамдын ырахат алуу каалоосу үстөмдүк кылат (Киренаик, Д. де Сад); б) утилитарлык, же прагматикалык окуулар, ага ылайык белгилүү бир максатты көздөгөн нерсе моралдык жактан баалуу болуп, адам пайдалуу иш-аракеттерди жасап, ийгиликке умтулушу керек (софисттер, Милль, Н.Г. Чернышевский, марксизм); в) кемчиликсиздикти эң жогорку баалуулук деп жарыялаган перфекционисттик окуулар, демек, идеалга жакындап, өркүндөтүү ар бир адамдын милдети (Платон, Августин, Б. Спиноза, В.С. Соловьев, Н.А. Бердяев); г) «гуманисттик» окуулар, ага ылайык адам эң жогорку адеп-ахлактык баалуулук болуп саналат жана ар бир адам башкасынын жакшылыгына салым кошуусу керек.

Кеңири таралган заманбап көз караштардын бирине ылайык, адеп-ахлак адамдардын жүрүм-турумун жөнгө салуу (атап айтканда, ченемдик) ыкмасы катары чечмеленет. Өзүнүн болуу жолу боюнча, адеп-ахлак - адамдардын чыныгы жүрүм-турумун аныктоочу нормалардын, принциптердин, баалуулуктардын системасы. Адеп-ахлак руханий жана практикалык биримдикти өзүнө камтыйт: бир жагынан, ал инсандын маданиятынын негизи жана адамдагы адамдык өлчөмдүн көрсөткүчү; экинчи жагынан адамдын бардык практикалык ишмердиги, анын бардык журуш-турушу коомдо калыптанган моралдык идеялар менен аныкталат жана уюштурулат. Жөнгө салуунун моралдык методунун өзгөчөлүгү анын универсалдуу мүнөзгө ээ болушу жана жашоонун бардык чөйрөлөрүндө ишке ашырылышы менен көрүнөт.

Моралдын өзгөчөлүгү анын баа берүүчү-императивдик мүнөзү саналат. Бул адеп-ахлак дүйнөдөгү кубулуштарды, адамдардын иш-аракеттерин жана ойлоун баалуулуктар жана баа берүү призмасы аркылуу карап, адамдардан жүрүм-турумдун өзгөчө – моралдык түрүн талап кылат дегенди билдирет. Бул императивдик адеп-ахлакты адамдын жаратылышка жана коомго, башка адамдарга, өзүнө болгон мамилелеринин жөнгө салуучусу кылып, инсандын жана коомдун кызыкчылыктарынын оптималдуу балансын камсыз кылуучу императивдик кылат. Коомдук аң-сезимдин формасы катары үстөмдүк кылган адеп-ахлактын жыйындысы катары адеп-ахлак адамдын жүрүм-турумун, анын иш-аракетин жана мамилелерин аныктайт жана түзөтөт. Адеп-ахлак тарыхый жактан инсандардын иш-аракеттеринин координацияланышын жана жеке кызыкчылыктардын коомдук бүтүндөй (уруу, урук, улут, өлкөнүн) кызыкчылыктары менен оптималдуу айкалышын камсыз кылуучу коомдук жөнгө салуунун биринчи жолу болгон.

Макалабыздын сонунда белгилей кетүүчү нерсе, «морал – аң-сезимдин бир түрү, адеп-ахлактуулук – бул практикалык иш-аракеттердин, үрп-адаттардын, адептердин чөйрөсү, же морал – бул жүрүм-турумду катуу белгиленген нормалар, тышкы психологиялык мажбурлоо жана топтун критерийлерин, коомдук пикирди көзөмөлдөө аркылуу жөнгө салуу. Ал эми адеп-ахлак инсандын адеп-ахлактык эркиндигинин чөйрөсү, анда коомдук жана жалпы адамзаттык талаптар ички мотивдер менен дал келгенде, адамдын өздүк ишмердүүлүгүнүн жана чыгармачылыгынын чөйрөсү, жеке аң-сезиминин аркасында анын ички өзүн-өзү мажбурлоосу, жакшылык кылууга болгон стихиялуу импульсу.

Адеп-ахлак нормалары, принциптери, идеалдары адамдардын адеп-ахлактык ишмердүүлүгүндө көрүнөт, ал моралдык аң-сезимдин, моралдык мамилелердин жана моралдык жүрүм-турумдун татаал өз ара аракетинин натыйжасы болуп саналат.

Адабияттар:

1. Ларошфуко Ф. Суждения и афоризмы. - М.: Политиздат, 1990. - 384 с.
2. Титаренко А.И. Структуры нравственного сознания: опыт этико-филос. исслед. / А.И. Титаренко. - М., 1974. - 278 с.
3. Пороховская Т.И. Ценность и оценка в морали. - М.: Изд-во МГУ, 1988. - 88 б.
4. Леонтьев Д.А. Человек и мир: логика жизненных отношений // Логика, психология и семиотика: аспекты взаимодействия. - Киев, 1990.
5. Шабанова М. Свобода в условиях реформ // Свобод. мысль. - 1996. - № 4.
6. Акматалиев А.Т., Сейдалиева М.К. Роль нравственного воспитания в развитии экологического сознания. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=48619593> [Эл.ресурс] // The American scholarly journal Cross-Cultural Studies: Education and Science (CCS&ES) ISSN-2470-1262 is both moderated and refereed. USA. Volume 7, Issue II, June 2022. - С. 82-86. (дата обращения: 29.12.2022)
7. Акматалиев, А.Т., Акматова, Г.Э. Коомдун руханий жашоосунун диалектикасы. URL: <http://not.kg/wp-content/uploads/2022/10/%D0%9D%D0%9E%D0%A2-2-2022.pdf> [Электронный ресурс] // «Наука. Образование. Техника» (НОТ). - Ош, 2022. - С. 95-98. (дата обращения: 29.12.2022).
8. Акматалиев А.Т. Кыргызское традиционное общество как основа нравственного сознания. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=49450514> [Электронный ресурс] // Бюлетень науки и практики. - М., 2022. Том 8. - №9. - С. 630-634. (дата обращения: 29.12.2022).
9. Akmatallyev, A., Manashov, M., Abdykarova, T., Salimov, R., Karabaeva, S., Tilenbaeva, G. URL: https://www.e3s-conferences.org/articles/e3sconf/abs/2021/34/e3sconf_uesf2021_07014/e3sconf_uesf2021_07014.html [Эл. ресурс] В сборнике: E3S Web of Conferences. Сер. "Ural Environmental Science Forum "Sustainable Development of Industrial Region", UESF 2021", Том 258. 2021. (дата обращения: 29.12.2022).